

ПОЕТИКА НАРОДНОЇ ПІСНІ: ВЕРБАЛЬНИЙ КОМПОНЕНТ (ЗА СТУДІЯМИ М. МАКСИМОВИЧА)

У статті висвітлено погляди науковців XIX ст., зокрема і М. Максимовича на поетику народної пісні, зокрема на особливості її змісту, віршування, взаємозв'язок та взаємовплив форми та змісту народної пісні. З'ясовано, на які аспекти зазначеної проблеми зверталася найбільша увага у фольклористичних працях того часу.

Розраховано на фольклористів, літературознавців та всіх любителів народної поезії.

Ключові слова: поетика народної пісні, віршування, ритмічна структура, співвідношення змісту і форми в народному віршуванні.

Пісня – унікальне джерело пізнання для фольклористів та етнологів, істориків і соціологів, котрі вивчають складні життєві процеси становлення світогляду народу, його самобутні звичаї і вірування. Кожна нова епоха в історії народу приносила нові пісні, спричинювала появу нових фольклорних жанрів, де відбивалися особливості побуту і суспільні відносини.

До вивчення особливостей українських народних пісень: їх змісту, тематики, образів, поетики, – зверталися багато фольклористів, як сучасників, так і дослідників XIX-XX століття. "Вивчення внутрішньої будови художніх творів, – як зазначав О. Дей, – одне з головних завдань поетики як науки. В ділянці народної пісенності вона дозволяє заглянути в мистецьку лабораторію колективного творця і одержати можливість з усією повнотою розкрити зміст творів через їх структурні форми, виявити загальні художні закономірності розвитку поетичного мистецтва народу" [1, 3-4].

Постановка проблеми. Одним із найменш досліджуваних аспектів поетики пісенної творчості у сучасній фольклористиці є особливості українського народного віршування, зв'язок форми та змісту народної пісні, їх взаємовплив.

Питання народного віршування цікавило багатьох як українських, так й інших слов'янських дослідників у XIX та XX століттях, які, досліджуючи особливості сучасних літературних систем віршування, особливості віршування різних українських поетів, часто посилаються на народне віршування як на початкову їх основу.

У XIX столітті цю тему порушували у своїх працях українські фольклористи: М. Максимович, О. Потебня, П. Житецький, І. Франко, М. Сумцов, Ц. Нейман, К. Квітка, М. Возняк. Назвемо також слов'янських, зокрема, російських вчених, які займалися різними аспектами теми народного віршування у XIX столітті: В. Тредіаковський, П. Голохвастов, О. Востоков, А. Кубарев, Ф. Корш та інші.

Саме ці науковці розпочали дискусію щодо того, що є вирішальним у вивченні особливостей народного віршування: словесний (філологічний) чи музичний аспект.

Питання українського народного віршування залишається відкритим у фольклористичній науці і в XXI столітті. Деякі аспекти цієї проблеми висвітлюють у своїх працях С. Грица, А. Іваницький, Л. Єфремова, Л. Копаниця. Проте більшість їхніх поглядів стосується не вербального, а музичного компоненту. Переважно саме музикознавці вивчають ритміку, строфіку народної пісні, підпорядковуючи її мелодії, філологи ж найчастіше розглядають мотиви, образи, змістову частину. Рідко звертається увага сучасних учених на тісний взаємозв'язок та взаємовплив форми та змісту пісень, фонологічне забарвлення пісенного вірша, особливості рими.

Саме тому в нашому дослідженні ми не відкидаємо численних спроб розібратися в структурних ознаках народного вірша, що їх робили теоретики XIX – поч. XXI ст., аналізуємо погляди кожного з авторів, хто хоча б опосередковано звертався до цієї теми. Розглядаючи такі спроби, ми знайомимся з рядом важливих аспектів проблеми народного віршування.

Одним із тих, хто надавав значної уваги поезії народної пісні, зокрема особливостям версифікації у XIX ст. був М. Максимович. Окремого дослідження з цієї теми у автора немає. Проте його погляди на проблему розкидані у передмовах до збірок народних пісень, виданих ним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Постає М. Максимовича – дуже різнобічна, тому і спадщину його досліджують як природознавці, історики, мовознавці, так і етнографи з фольклористами. Назвемо дослідження саме останніх, адже нас цікавить фольклористична діяльність вченого-енциклопедиста. Серед них: Я. Гарасим "Культурно-історична школа в українській фольклористиці" (1997), "Нариси з історії української фольклористики", Й. Федас "Михайло Максимович – збирач і видавець українського фольклору" (1999), М. Дмитренко "Українська фольклористика: історія, теорія, практика" (2001), "Дослідники українського фольклору: невідоме та маловідоме: Колективна

монографія" (у співавторстві, 2008), С. Лахно "Михайло Максимович – син українського народу, український вчений" (2001), В. Федас "Максимович і Павло Чубинський: до проблеми класифікації українського фольклору" (2003), "Думи у сприйнятті Михайла Максимовича" (2004), В. Федас "Науково-теоретичні засади фольклористичної діяльності Михайла Максимовича. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук" (2006), С. Китова "Сучасні паралелі до текстів фольклорних творів збірки М. Максимовича 1827 року" (2009).

Дехто із названих дослідників згадує першу збірку, видану М. Максимовичем, вказує на її важливість, аспекти змісту, які досліджував автор-укладач, проте у жодній із зазначених праць автори спеціально не розглядають проблеми вивчення М. Максимовичем українського народнопісенного віршування.

Крім зазначених досліджень творчості М. Максимовича, 2007 року в Київському національному університеті ім. Т. Шевченка видано репродукцію "Собрания сочинений" М. Максимовича у трьох томах. Саме тут зібрано передмови до всіх збірок пісень, виданих ученим. Це дослідження переважно базується на аналізі цих передмов.

Мета статті: вивчити та проаналізувати погляди М. Максимовича на проблему поетики народної пісні, зокрема на специфіку віршування українських народних пісень, зв'язок та взаємовплив форми та змісту.

Виклад основного матеріалу. Талант М. Максимовича – українського вченого-енциклопедиста був багатограним: історик, ботанік, поет зі старшинського козацького роду на Полтавщині, філолог, етнограф, перший ректор Київського університету.

Чи не найвидатнішою була діяльність М. Максимовича у фольклористичній науці. 1827 року ним видано "Малороссийские песни". У збірці вміщено 130 пісень, побудована вона за добре продуманою системою. Видання стало першим етапом піднесення місцевого "малоросійського" на інтернаціональну арену загальнолюдського значення.

І це був лише початок роботи М. Максимовича над українськими народними піснями. Далі було ще дві збірки (1834, 1849), проте і в них не до кінця здійснено прижиттєві плани збирача та дослідника.

М. Максимович, як вважає В. Федас, став предтечею сучасних комплексних міждисциплінарних досліджень музичних творів, оскільки керувався думкою, що розуміння фольклорного тексту буде неповним без урахування його музичного компоненту [2, 7].

У перших рядках передмови до "Малороссийских песен, изданных М. Максимовичем" 1827 року автор-укладач відзначив важливість

народності та її впливу на творчість наших поетів: "Наступив, здається, той час, коли визнають справжню ціну народності. Наші найкращі поети не беруть уже за підставу і взірць для своїх творів твори чужинців, але виключно як засоб для найповнішого розвитку самобитної поезії, що довго пригнічувалась чужоземними пересадками і лише зрідка крізь них пробивалась" [3, 439].

Найбільше ця народність, на думку М. Максимовича, виявляється у піснях, де "під впливом почуття бринить душа", та в казках, "де освідчується народня фантазія..." [3, 439].

Крім цього, автор наголошував на важливості дослідження залишків минулого для розвитку мови, адже в них "вона найближче до свого коріння, а тому чистіша в складі та сильніша в силі". Особливо яскраво це виявляється у слов'янських піснях, які, на думку М. Максимовича, суттєво різняться своєю вишуканістю [3, 439].

Наші українські народні пісні мають багато безсумнівних достоїнств і між піснями слов'янських племен "займають одне з перших місць" [3, 440].

М. Максимович коротко охарактеризував зміст та характер наших народних пісень, зауваживши, що в них відбилося певним чином поєднання трьох початкових способів життя українців, зокрема, "наїзницького, буйного, безтурботного з лінивою одноманітністю і мізерністю пастушого життя та землеробською осілістю" [3, 441].

За змістом народні пісні вчений поділив на кілька груп.

До першої належать козацькі та гайдамацькі, "про козацьку смерть, від'їзд на чужину, тугу за батьківщиною, або бойові сутички, а потім спогади про них. Дуже часто в них нудьга матері за сином, сестри за братом, а от батьківську любов навряд чи де знайдете".

Друга група – це думи. М. Максимович перший у нашій фольклористичній науці пояснив значення цього терміну: "...героїчні співи про минувшину, яка переважно стосувалась часів гетьманства П. Скоропадського" [3, 441].

У цій же передмові автор нагадав, що вісім таких дум видав М.Цертелев (Церетелі) під назвою "Досвід зібрання старовинних Малоросійських пісень", а також додав, що кожна дума була присвячена певній історичній події чи особистості – особливо Хмельницькому, Палію, Мазепі та іншим [3, 441].

На думку В. Федас, стилістично-семантичний аналіз текстів дозволив виокремити М. Максимовичу думи як специфічний народнопоетичний жанр, ввести його у науковий фольклористичний обіг та з'ясувати їх жанрові ознаки [2, 7].

Своєрідною перехідною групою від дум до вигаданих розповідей або балад дослідник вважав пісні про козацький побут та домашні події, наприклад, пісня про Твардовського, пісня про побудову Києва тощо.

Окремо виділено "песни женскія", в яких виражається туга за батьківщиною, від якої були відлучені дівчата обманами козаків, деякі ліро-епічні (про Лимерівну, про Бондарівну) зображують утиски, які терпіла Україна від Каньовських та інших панів. Любовні пісні М. Максимович вважав власне жіночими, адже саме жінкам властиво жити почуттями і виражати їх у поетичній формі. Такі пісні сповнені палкої пристрасті, в них часто зображується зрада поруч із безнадійним відчаєм, або ж помста за допомогою чарів, віра в які й досі залишається у жінок. Пісні чоловічі про ніжні почуття учений вважав більш пізнім явищем [3, 442].

До жіночих пісень дослідник зарахував святкові та обрядові пісні, вважаючи, як і інші вчені (О. Потебня, М. Грушевський), що вони містять "печать древньої слов'янської міфології" (до таких належать веснянки, троїцькі, весільні, обжинкові та інші). Через те, що тут кожна пора року, кожне заняття, що стосується сільського побуту та сімейного життя, супроводжується особливими піснями, Україну М. Максимович назвав найбільш пісенною серед інших. Сюди ж укладач подав і заклиральні пісні, які, на його думку, подібні до скандинавських [3, 442].

Висловив свою думку М. Максимович і про жартівливі та "карикатурні" пісні, вважаючи їх "усною власністю народу, яка не належить до поезії". Учений порівняв їх із краков'яками, зауваживши, що веселість у них інша, вона "перетворюється або в грубе, або в непристойне" [3, 442].

Хочеться зауважити, що не можна цілком погодитись із цією думкою дослідника. Жартівливі пісні – окремий великий пласт народнопісенної поезії. Найчастіше вони сповнені цілком реального відображення людського життя, висміювання його негативних проявів з метою їх виправлення. Подекуди у них звучить і співчуття до героїв (ледачої дівчини, що не готова до шлюбу, бо нічого не вміє, питушого чоловіка чи жінки). А от грубість чи непристойність може з'являтися лише у певних тематичних групах цього жанру, які найчастіше стосуються певних весільних обрядів. Ці пісні і справді не такі мелодійні, як, наприклад, пісні про кохання, де ніжність передається за допомогою великої кількості пестливих слів, які відповідним чином впливають і на віршовий розмір, тут же їх майже немає.

Далі учений продовжив: "Їх фантазія, що розвивається від дозвілля чи з горя, не знає собі міри". За своїм веселим наспівом та ритмом

М. Максимович визначив їх танцювальними і такими, що використовуються найчастіше не за своїми словами, а більше за музикою [3, 442]. З цим твердженням автора також не можна цілком погодитись, бо не всі жартівливі пісні призначені для танцю. Найчастіше танцювальними вважають коломийки, проте і серед них є такі, що не завжди пов'язані з танцем.

За характером своїм учений наші народні пісні порівнював з російськими, зазначаючи, що пісні інших слов'янських народів йому не стільки відомі.

Також дослідник порівнював форму і мову українських пісень з іншими слов'янськими та зазначив, що вони займають середину між російськими та польськими. Він вважав, що з першими вони схожі тонічним розміром (адже пісні силабічного розміру, вважав учений, складені найчастіше для співу бандуристів), і, відповідно, тим рухом, якого не мають польські. Пізніше вченими буде доведено, що наш народнопісенний вірш – рівноскладовий або силабічний, а ті пісні, які співали бандуристи та лірники, – це переважно думи, складені речитативним або нерівноскладовим віршем.

Знайдено спільні риси наших пісень (особливо "ніжних") і з польськими – це часта рима або принаймні співзвуччя, дзвінки звуки та часте використання пестливих слів. Від цього, на думку М. Максимовича, залежить ніжність і гармонія, якими вони стоять вище від російських пісень. І справді, у наших піснях дуже багато зменшено-пестливих слів, а також фонологічних засобів: алітерації, асонанси. Вони не лише сприяють проявам "гармонії і ніжності", але й передають найтонші душевні переживання ліричних героїв, створюють звуковий фон (за допомогою них ми наче чуємо як шумить річка чи свище вітер).

Але суттєву різницю між нашими та російськими піснями учений знаходив у іншому. В російських піснях, на його думку, виражається дух, що підкоряється власній долі та наказам. Російські люди не звикли брати активної участі в переворотах життя, тому вони зблизились з природою і люблять описувати, часто прикрашаючи її. Вони не виражають у пісні обставини справжнього життя, а начебто хочуть втекти від нього, відгородитись. Саме тому "російські пісні відрізняються глибоким сумом, відчайдушним забуттям, певним роздоллям та протяжністю". У наших же піснях – навпаки, "менше такої розкоші і протяжності". Вони найчастіше відображають боротьбу людського духу з долею, а тому відрізняються "поривами пристрасті, сконцентрованою твердістю і силою почуття, а тому природністю виразу" [3, 444]. У них більше дії. У росіян переважає описова поезія, а

в українських – "драматичність викладу предмету. Їх сила багато в чому залежить від лаконізму мови" [3, 444].

Важливою властивістю українських народних пісень вважав М. Максимович тугу, яка не прикриває їх, а проникає наскрізь [3, 444].

М. Максимович звертав увагу на зв'язок форми, її різних складових, зі змістом. Наші "ніжні" (про кохання – Б. Н.) пісні "відрізняються простодушністю і природністю, яким анітрохи не суперечить велика кількість порівнянь". У них ще дуже тісний зв'язок з природою, тому часті порівняння з нею, метафори: бесіди з вітром, дощем, чорними хмарами тощо. У наших піснях також багато образів-символів, пов'язаних з природою: зозуля, калина, явір та інші. Ці образи є виразниками стану людської душі, "нагадують людині саму себе, вона виражається в них, бо інакше не може", а от у російських пісенних метафорах дослідник помічає більше "штучності, бажання прикрасити" [3, 445].

Варто зазначити, що М. Максимович ще не називав сталі образи символами. Проте вже підкреслював їхню важливість. Пізніше тему символів та символіки у фольклористиці розвиватимуть багато учених і чи не одними з перших у докладному дослідженні будуть М. Костомаров, О. Потебня.

М. Максимович звертав увагу не лише на вербальний компонент українських народних пісень. Учений писав і про співців та деякі особливості музики. У росіян, вважав він, краще співають чоловіки, в Україні – жінки. Музика ж в українських піснях "безсумнівно різноманітніша, в них нема такого роздолля, проте сильніша пристрасть" [3, 445].

Дослідник один із перших в українській філології порушив проблему акцентуації: вказав на рухливість наших наголосів, які у пісні відрізняються від звичної вимови. Таку гнучкість і свободу українських слів, на відміну від польської мови, він вважав "немалим достоїнством щодо віршування" [3, 446]. І справді, саме від наголосу, від його місця та постановки залежить визначення розміру пісні. Ряд дослідників (О. Востоков, П. Голохвастов, О. Потебня) писали саме про важливість наголосу у визначенні ритмічного розміру пісенного вірша.

При аналізі різних наших пісень М. Максимович відзначив здатність української мови до різноманітних розмірів [3, 447].

Це лише одна передмова до першої збірки, але скільки зауваг у ній щодо особливостей поетики наших народних пісень. І стосуються вони не лише змісту та поділу за ним пісень, але й специфіки форми, її

компонентів. Так, вони ще нечисленні, але для того періоду це було великим досягненням.

У 1834 році побачила світ збірка "Украинские народные песни, изданные Михаилом Максимовичем". В передмові до неї М. Максимович зазначив, що він продовжив збір пісень і тепер їх кількість сягає уже двох з половиною тисяч, але ця кількість "може бути подвоєна, бо це предмет невичерпний" [3, 453]. Збирач наголосив на великій кількості варіантів, що їх мають наші народні пісні.

Далі М. Максимович запропонував читачеві ознайомитись із поділом, який він обрав для укладення цієї збірки. Складатися вона мала з чотирьох частин. Перша – думи і власне козацькі пісні, друга – жіночі пісні, третя – пісні "гуляльні", четверта – обрядові. Проте вийшла лише перша частина із запланованого. У кінці своєї передмови фольклорист подав правила, за якими необхідно записувати пісні.

Крім цієї передмови у книзі вміщено статтю "Що таке думи?". Уже при визначенні поняття укладач звернув увагу на їх відмінний розповідний характер та особливість розміру, "епічного, більш вільного", який має невизначену кількість тонічних стоп. Іноді думи можуть включатися в пісню, тоді вони набувають того ж пісенного розміру. Вірші думи переважно римовані. Зміст найчастіше історичного характеру [3, 458].

У цій збірці є ще невелика "Замітка про побутові пісні", де вказано на те, що пісні, де зображено козацький побут, існують переважно у чотирьох видах: військовому, бурлацькому, чумацькому та гайдамацькому. Після цього поділу автор розкрив більш докладно поняття бурлацтва та чумацтва. Проте жодних характеристик особливостей віршування пісень цього жанру тут не знайдемо [3, 462].

1849 року побачила світ ще одна збірка – "Сборник украинских песен, изданный Михаилом Максимовичем", яку планувалося видати у шести частинах, де мало бути вміщено приблизно дві тисячі пісень. У шостій частині М. Максимович планував викласти свої спостереження і зауваження про народне російське "песнопение" загалом і особливо про українське. Все це викладено у передмові до неї.

Також подано досить докладну характеристику дум. Початок визначення такий же, як у статті "Що таке думи?", проте, крім вказівки про нерівну кількість тонічних стоп, додано, що ще й невизначена кількість складів (від 4 до 20 і навіть більше). Це спричинено її епічним характером. Також українська дума порівнюється з російськими розповідними та юнацькими сербськими піснями. Зазначено їх відмінність у кількості складів: у нас – різномірний склад, у них – строго

витриманий 10-складовий вірш, а ще у наявності в нашій думі рими. "Рідко зустрічаються в думах вірші неспівзвучні іншим; частіше за все їх по кілька (до 10) на одну риму", – так підкреслював М. Максимович обов'язковість рими у наших думах. Початки такого складу він спостеріг і в "Слові о полку Ігоревім" [3, 459].

Щодо тематики вчений наголошував, що історичні постаті та воєнні подвиги були головним, але не єдиним її предметом. Любила вона також зображення і сімейного життя, нерідко оспівуючи родинні стосунки і почуття для повчання власного народу.

Аналізуючи думу, М. Максимович не забув охарактеризувати наших бандуристів, виконавців думи, які не були потішниками чи скоморохами [3, 460].

Крім того, тут учений наголосив на важливості пісні для українців: "... пісня для Малоросії – все: поезія і історія, і батьківська могила. Хто не проник в них глибоко, той нічого не дізнається про минулий побут цієї квітучої частини Росії" [3, 457].

Висновки. Отже, проаналізувавши усі передмови та замітки про думи і побутові пісні виданих М. Максимовичем збірок, можна зробити ряд висновків:

- по-перше, М. Максимович – один із перших, хто звернув увагу на змістовий та формальний бік української народної пісні;

- по-друге, найбільше уваги особливостям віршування та визначення зв'язку змісту і форми вчений надав саме у передмові до першої збірки 1827 року;

- по-третє, чи не найбільш докладно охарактеризовано особливості дум – їхнього змістового і формального характеру;

- по-четверте, дослідник порівнював українські пісні з російськими та польськими, чим не лише з'ясував спільне та відмінне в них (гнучкість слів і тонічну міру, що зближує українську пісню з російською, а також часті рими або співзвуччя та зменшено-пестливі слова, чим вона схожа з польською піснею), але й визначив її власну самобутність, що полягає в особливій музичності, чуттєвості, динамічності наших пісень.

Список використаної літератури

1. Дей О. І. Поетика української народної пісні / Дей О. І. – К.: Наук. думка, 1978. – 251 с.

2. Федас В. В. Науково-теоретичні засади фольклористичної діяльності Михайла Максимовича. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук. – К., 2006. – 19 с.

3. Максимович М. А. Собрание сочинений: [в 3 т.] / М. А. Максимович. – К.: Київ. ун-т, 2007. – Отделы: историко-топографический, археологический и

этнографический / Киев. нац. ун-т им. Т. Шевченка. – [Репр. воспр. изд. 1877 г.], 2007. – 524 [2] с.

4. Китова С. Сучасні паралелі до текстів фольклорних творів збірки М. Максимовича 1827 року / Світлана Китова // Збірник праць Всеукраїнських Максимовичівських читань. – Черкаси, 2009. – С. 45-55.

5. Лахно С. М. Михайло Максимович – син українського народу, український вчений / С. Лахно // Наукові записки. Сер. Літературознавство. – Х., 2001. – Вип 2 (29). – С. 46-52

6. Максимович М. А. Малороссийские песни, изданные М. Максимовичем / М. А. Максимович. – Москва: В типографии Августа Семена при Имп. Медико-хирург. Акад, 1827. – XXXVI, 234, [9] с.

7. Максимович М. А. Украинские народные песни, изданные Михаилом Максимовичем. Ч. 1. Кн. 1: Украинские думы; кн. 2: Песни козацкие былевые; кн. 3: Песни козацкие бытовые. / М. А. Максимович. – Москва: В Университетской типографии, 1834. – XI, [1], 180 с.

8. Максимович М. А. Сборник украинских песен, изданный Михайлом Максимовичем / М. А. Максимович. – Ч. 1. – Киев: В типографии Феофила Гликсберга, 1849. – [4], 114, [2] с.

9. Федас Й. Михайло Максимович – збирач і видавець українського фольклору / Й. Федас // Київський університет як осередок національної духовності, науки, культури. – К., 1999. – Ч. 2. – С. 41-45

Одержано редакцією – 15.10.14 Прийнято до публікації – 15.12.14

Аннотация. Бобровницька Н. В. Поэтика народной песни: вербальный компонент (по студиям М. Максимовича). В статье отражены взгляды ученых XIX в., в том числе и М. Максимовича на поэтику народной песни, в частности на особенности ее содержания, стихосложения, взаимосвязь и взаимовлияние формы и содержания народной песни. Выяснено, на какие аспекты указанной проблемы обращалось наибольшее внимание в фольклорных трудах того времени.

Рассчитано на фольклористов, литературоведов и всех любителей народной поэзии.

Ключевые слова: поэтика народной песни, народное стихосложение, ритмическая структура, соотношение содержания и формы в народном стихосложении

Summary. Bobrovnitska N.V. Poetics folk song: verbal component (for studios Maksymovych).

The article reflects the views of the scientists of the nineteenth century, including M. Maksimovich on the poetics of folk songs, in particular the characteristics of its contents, the correlation of form and content of folk songs. Clarified which aspects of the issue addressed most attention in the folklore writings of the time.

Designed for folklorists, literary critics, and all lovers of folk poetry.

Key words: the poetics of folk songs, folk poetry, rhythmic structure, correlation content and form in folk poetry.